MUSTAQILLIK DAVRI SHE’RIYATIDA IJTIMOIY LIRIKANING YANGILANISH TAMOYILLARI

Raxmatova Madinabonu Qosimovna
Buxoro davlat universiteti tayanch doktaranti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22994377

Annotatsiya.1991-yilda O‘zbekiston davlat mustaqilligining qo‘lga kiritilishi milliy adabiyotimiz uchun tom ma’noda yangi tarixiy sahifa ochdi. She’riyat mafkuraviy buyurtma iskanjasidan xalos bo‘ldi, ijod erkinligi ta’minlandi, ilgari taqiqlangan yoki xolis baholanmagan adabiy meros – jadid adabiyoti, qatag‘on qurboni bo‘lgan ijodkorlar asarlari xalqqa qaytarildi. Bularning barchasi she’riyatda ijtimoiy muammolar talqinining tub yangilanishiga zamin yaratdi. Endi shoir xalq dardini pardali ishoralar ortiga yashirishga majbur emas edi; u davr muammolari haqida ochiq, dadil, o‘z nomidan so‘zlash huquqiga ega bo‘ldi. Ammo, adabiyotshunoslar haqli ta’kidlaganidek, erkinlik ijodkor zimmasiga yangi, yanada ulkan mas’uliyat yukladi: endi she’rning qimmatini mavzuning taqiqlanganligi emas, faqat va faqat badiiyat darajasi belgilaydigan bo‘ldi.

Kalit so'zlar: Usmon Azim, hozirgi o'zbek she'riyati, ijtimoiy muammolar, ma'naviy-axloqiy muammolar, minbar she'riyati, lirik qahramon, vijdon, erk, badiiy obraz, milliy qadriyatlar, milliy ruh.

Аннотация.В 1991 году обретение Узбекистаном государственной независимости открыло для нашей национальной литературы буквально новую историческую страницу. Поэзия освободилась от идеологических заказов, была обеспечена свобода творчества, народу были возвращены ранее запрещенные или не получавшие объективной оценки литературные наследия — джадидская литература и произведения авторов, ставших жертвами репрессий. Все это создало основу для коренного обновления интерпретации социальных проблем в поэзии. Теперь поэт больше не был вынужден скрывать народную боль за завесой намёков; он получил право открыто, смело и от своего имени говорить о проблемах эпохи. Однако, как справедливо отмечают литературоведы, свобода возложила на творца новую, ещё более огромную ответственность: теперь ценность стиха определяет не запретность темы, а исключительно уровень художественности.

Ключевые слова: Усман Азим, современная узбекская поэзия, социальные проблемы, духовно-нравственные проблемы, трибунная поэзия, лирический герой, совесть, свобода, художественный образ, национальные ценности.

Kirish

Istiqlol davri she’riyatining taraqqiyot bosqichlarini shartli ravishda quyidagicha davrlashtirish mumkin. Birinchi bosqich – mustaqillikning dastlabki o‘n yilligi (1991–2000) – istiqlol quvonchi, milliy uyg‘onish pafosining yuksalish davri. Bu yillar she’riyatida Vatan madhi, tarixiy adolatning tiklanishi, buyuk ajdodlar merosiga qaytish mavzulari yetakchilik qildi; ayni paytda o‘tish davrining ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklari, ma’naviy izlanish iztiroblari ham she’rlarda o‘z aksini topdi. Ikkinchi bosqich – 2000-yillar – she’riyatning ichki teranlashuv davri: ko‘tarinki pafos o‘rnini bosiqroq falsafiy-mushohada, ijtimoiy hodisalarni ma’naviy-psixologik tahlil etish tamoyili egalladi. Uchinchi bosqich – so‘nggi o‘n yilliklar – she’riyatning axborot davri sinovlariga javob izlash, globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

himoya qilish davri. Har uch bosqichda ham ijtimoiy, ma’naviy-axloqiy muammolar davr she’riyatining bosh mundarijasini tashkil etib keldi.

Bu jarayonda adabiy nashrlar – «Sharq yulduzi», «Yoshlik», «Jahon adabiyoti» jurnallari, «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi hamda keyinchalik elektron adabiy maydonlarning roli katta bo‘ldi. Ular davr she’riyatining eng yaxshi namunalarini kitobxonga yetkazish barobarida adabiy tanqid minbarlari sifatida she’riyat saviyasini muhokama etish maydoni ham bo‘lib xizmat qildi. Yozuvchilar uyushmasining yosh ijodkorlar bilan ishlash tizimi, respublika miqyosidagi she’riyat kechalari, tanlovlar va festivallar iste’dodlarni kashf etish hamda ijtimoiy mavzudagi jiddiy she’riyatni rag‘batlantirishga xizmat qildi. Ana shu adabiy muhit istiqlol davri ijtimoiy lirikasining uzluksiz to‘lib-toshib turishini, avlodlar almashinuvining tabiiy kechishini ta’minlagan omillardandir.

Istiqlol davri she’riyatida ijtimoiy muammolar talqinidagi birinchi o‘ziga xoslik – milliy o‘zlikni anglash g‘oyasining markaziy o‘rin egallashidir. Mustaqillikning dastlabki yillari she’riyatida Vatan, millat, ona tili, milliy qadriyatlar mavzusi misli ko‘rilmagan ko‘tarinkilik bilan kuylandi. Vatan obrazi endi mavhum mafkuraviy tushuncha emas, balki muqaddas zamin, ajdodlar xoki poyi, millat taqdirining moddiy-ma’naviy asosi sifatida talqin etildi. Abdulla Oripov, Erkin Vohidov ijodida istiqlol quvonchi tarixiy tafakkur, ajdodlar xotirasi oldidagi mas’uliyat tuyg‘usi bilan uyg‘un ifodalandi. Muhammad Yusuf she’riyatida Vatan tuyg‘usi xalqona samimiyat, yurakdan otilib chiqqan mehr ohanglarida kuylandiki, bu she’rlar tez orada qo‘shiqqa aylanib, millionlar qalbidan joy oldi. Shu tariqa istiqlol davri she’riyatida vatanparvarlik mavzusi rasmiy tantanavorlikdan xoli, chuqur shaxsiy va ayni paytda umummilliy kechinma sifatida yangilandi.

Bu yangilanishning konkret ifodasi sifatida Muhammad Yusufning «Ulug‘imsan, Vatanim» she’rini ko‘rsatish mumkin. She’rda Vatan tushunchasi tantanavor ritorika orqali emas, oddiy inson uchun aziz bo‘lgan jonli tafsilotlar – ona yurt tabiati, xalq turmushi, bolalik xotiralari orqali ochiladi; shoir Vatan oldidagi burchni baland so‘zlarda emas, farzandlik mehri shaklida ifodalaydi, shu bois she’r tez orada xalq qo‘shig‘iga aylanib ketdi. Abdulla Oripov qalamiga mansub O‘zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi matni esa istiqlol quvonchini tarixiy tafakkur – ajdodlar merosi va kelajak avlod oldidagi mas’uliyat bilan uyg‘unlashtirdi. Sirojiddin Sayyid ijodida Vatan tuyg‘usi ona tili bilan bir butun holda talqin etiladi: shoir uchun har bir so‘z – Vatan zarrasi, tilni asrash – Vatanni asrash. Iqbol Mirzoning Vatan haqidagi she’rlarida esa zamondosh yigitning samimiy iqrori ohangi ustuvor: Vatan – g‘urur manbai bo‘lish barobarida ota-ona, oila, do‘stlar kabi eng yaqin, eng aziz qadriyatlar majmuidir. Ko‘rinadiki, davr she’riyatida Vatan obrazi mavhum mafkuraviy belgi emas, konkret hissiy-hayotiy mazmun bilan to‘yingan jonli timsolga aylangan.

Ikkinchi muhim o‘ziga xoslik – tarixiy xotira mavzusining ijtimoiy lirika mazmunida yetakchi mavqe egallashidir. Davr shoirlari xalqimizning ko‘p asrlik tarixini, buyuk allomalar merosini, qatag‘on fojialarini badiiy idrok etishga alohida e’tibor qaratdilar. Xurshid Davron she’riyatida tarix jonli badiiy voqelikka aylandi: shoir o‘tmish sahifalarini varaqlash orqali bugunning ma’naviy saboqlarini chiqaradi. Usmon Azim ijodida ajdodlar ruhi bilan muloqot, tarix oldidagi vijdoniy hisob motivi teran dramatizm bilan ifodalanadi. Tarixiy xotira bu davr she’riyatida shunchaki o‘tmishga ehtirom emas, balki millatning ma’naviy immunitetini mustahkamlash, o‘zlikni anglash vositasi sifatida talqin etiladi. Zero, tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham xira bo‘lishi – davr she’riyatining bosh ogohlantiruvchi g‘oyalaridan biridir.

Tarixiy xotira mavzusining badiiy talqinida Xurshid Davron ijodi alohida diqqatga sazovor. Shoirning Samarqand haqidagi she’rlar turkumida qadimiy shahar – Amir Temur saltanati, Ulug‘bek rasadxonasi, Registon obrazlari orqali millatning buyuk o‘tmishi va bu o‘tmishga munosib bo‘lish mas’uliyati kuylanadi; tarixiy obida bu yerda faqat me’moriy yodgorlik emas, avlodlar o‘rtasidagi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ma’naviy rishta timsolidir. Usmon Azim she’riyatida esa tarix bilan muloqot dramatik shaklda – ajdodlar ruhiga murojaat, ular oldida vijdoniy hisob berish tarzida kechadi: shoirning «Alpomishning qaytishi» dramatik asarida xalq eposi qahramonining zamonaviy dunyoga qaytishi orqali milliy qadriyatlarning bugungi taqdiri savol ostiga qo‘yiladi. Erkin Vohidovning istiqlol yillaridagi she’rlarida ham tarixiy xotira – Amir Temur, Ulug‘bek, Navoiy siymolariga murojaat orqali millat g‘ururi va ma’naviy vorislik g‘oyasi ifodalanadi. Bu she’rlarda tarixiy shaxs obrazi zamonaviy inson uchun axloqiy mezon, o‘zlikni anglash vositasi vazifasini bajaradi.

Tarixiy xotira mavzusining muhim tarmog‘i – qatag‘on fojialarining badiiy talqinidir. Istiqlol yillarida Cho‘lpon, Fitrat, Usmon Nosir, Abdulla Qodiriy singari qatag‘on qurbonlarining pok nomlari tiklandi, ular xotirasiga bag‘ishlangan ko‘plab she’rlar yaratildi. Bu she’rlarda shahid ijodkorlar siymosi millat vijdonining ramzi, so‘zga sadoqatning oliy namunasi sifatida gavdalantiriladi. Ayni paytda qatag‘on mavzusi she’riyatda o‘tmish fojiasini eslash bilangina cheklanmaydi: u har qanday zamonda haqiqat va vijdon erkinligini asrash zarurati haqidagi ogohlantirish pafosini tashiydi. Usmon Nosir taqdiriga bag‘ishlangan she’rlar silsilasida, masalan, iste’dod va zulm, so‘z va qilich qarama-qarshiligi umumbashariy falsafiy muammo darajasida talqin etiladi. Shu tariqa qatag‘on xotirasi davr she’riyatida tarixiy mavzudan axloqiy-falsafiy mavzuga aylanadi.

Vatan obrazining istiqlol davri she’riyatidagi evolyutsiyasi ham diqqatga sazovor. Mustaqillikning ilk yillarida bu obraz asosan tantanavor madh ruhida, ozodlik quvonchi ifodasi sifatida talqin etilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda u tobora murakkablashib, serqirra mazmun kasb etdi. Endi Vatan – nafaqat g‘urur manbai, balki mas’uliyat manzili hamdir: shoirlar vatanparvarlikni baland so‘zlarda emas, halol mehnatda, farzand tarbiyasida, ona tilini asrashda, tabiatga ehtiyotkor munosabatda ko‘rishga da’vat etadilar. Ayrim she’rlarda Vatan oldidagi qarzdorlik tuyg‘usi, uning tuzini oqlash motivi chuqur shaxsiy iztirob shaklida ifodalanadi. Bunday talqin vatanparvarlik mavzusini deklarativlikdan xalos etib, uni har bir kitobxonning shaxsiy axloqiy masalasiga aylantiradi. Ana shu ichki evolyutsiya istiqlol davri ijtimoiy lirikasining g‘oyaviy-badiiy kamolotidan dalolat beradi.

Uchinchi o‘ziga xoslik – ijtimoiy tanqidiy ruhning yangicha mazmun kasb etishidir. Agar sho‘ro davrida tanqid asosan o‘tmish sarqitlariga yoki mavhum illatlarga qaratilgan bo‘lsa, istiqlol davri she’riyatida u jamiyatning real ma’naviy-axloqiy muammolariga – loqaydlik, ta’magirlik, riyokorlik, boylik ketidan quvish, mehr-oqibatning susayishi, milliy qadriyatlarga bepisandlik kabi illatlarga yo‘naltirildi. Muhimi shundaki, bu tanqid nigilistik inkor emas, balki millat taqdiri uchun qayg‘urish, uni ma’naviy tanazzuldan ogohlantirish pafosi bilan sug‘orilgan. Usmon Azim she’riyatidagi o‘tkir dramatik ohanglar, Shavkat Rahmon lirikasidagi murosasiz haqiqatparvarlik, Mahmud Toir she’rlaridagi xalqona nasihatomuz tanqid – barchasi bir maqsadga, insonni va jamiyatni poklashga xizmat qiladi. Bu jihatdan istiqlol davri ijtimoiy lirikasi mumtoz adabiyotimizning ma’rifiy-axloqiy an’analarini bevosita davom ettiradi.

Ijtimoiy tanqidiy ruhning bu davrdagi eng yorqin ifodasi Shavkat Rahmon she’riyatidir. Shoirning istiqlol arafasi va dastlabki yillarida yaratilgan she’rlarida xalqning ma’naviy uyg‘onishi haqidagi tashvish keskin, murosasiz ohangda yangraydi: u loqaydlik, qo‘rqoqlik, o‘z qadrini bilmaslikni millat uchun eng xavfli illat deb biladi va kitobxonni uyg‘oq bo‘lishga, haqiqatni ko‘zga tik qarab aytishga chorlaydi. Shavkat Rahmon lirik qahramoni – so‘z uchun hayot bahosini to‘lashga tayyor inson; uning nazdida shoirlik – vijdon hujjati, so‘z – qasam. Usmon Azim ijodidagi tanqid esa boshqacha – dramatik-psixologik yo‘nalishda: shoir illatni tashqaridan fosh etmaydi, uni lirik qahramonning o‘z ichida, vijdon savollari shaklida yashab o‘tadi. Mahmud Toir she’rlarida tanqid xalqona nasihat, hikmat ohangida beriladi: shoir mehr-oqibatni unutgan, ota-ona qadrini bilmagan, halol mehnatdan qochgan zamondoshga bobolar o‘giti bilan murojaat qiladi. Uch xil talqin – publitsistik-isyonkor, dramatik-psixologik va

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

xalqona-nasihatgo‘y talqinlar istiqlol davri ijtimoiy tanqidining uslubiy rang-barangligini namoyon etadi. Q.Yo‘ldoshev haqli ta’kidlaganidek, chinakam she’r «yoniq so‘z» – shoir qalbining olovi bilan sug‘orilgan so‘z bo‘lgandagina o‘quvchi qalbiga yetib boradi; istiqlol davri tanqidiy lirikasining ta’sir kuchi ham aynan ana shu samimiyatda.

To‘rtinchi o‘ziga xoslik – ijtimoiy muammolar talqinida globallashuv davri muammolarining aks etishidir. XXI asr boshlariga kelib she’riyatimizda ommaviy madaniyat tazyiqi, ma’naviy qashshoqlashuv xavfi, iste’molchilik psixologiyasi, texnika taraqqiyoti va inson ruhiyati o‘rtasidagi ziddiyat, ekologik halokat tahdidi singari umumbashariy muammolar milliy nuqtai nazardan badiiy idrok etila boshladi. Orol fojiasi mavzusi bu jihatdan alohida o‘rin tutadi: qurib borayotgan dengiz obrazi davr she’riyatida insonning tabiatga va o‘z kelajagiga mas’uliyatsizligi timsoliga aylandi. Shoirlar ekologik muammoni sof iqtisodiy yoki texnik masala emas, balki avvalo ma’naviy-axloqiy muammo – insonning tabiat oldidagi vijdoniy burchi masalasi sifatida talqin etadilar. Bu talqin istiqlol davri ijtimoiy lirikasining falsafiy teranlashuvidan dalolat beradi.

Ekologik lirikaning badiiy xususiyatlariga alohida to‘xtalish joiz. Orol mavzusidagi she’rlarda qurigan dengiz tubi, qumga botgan kemalar, tuzli bo‘ronlar manzaralari apokaliptik obrazlar darajasiga ko‘tariladi; tabiat fojiasi inson vijdoniga qo‘yilgan ayblov sifatida jaranglaydi. Muhim jihati shundaki, bu she’rlarda ayb mavhum «taraqqiyot»ga emas, insonning ochko‘zligi, tabiatga iste’molchi munosabati, kelajak oldidagi mas’uliyatsizligiga yuklanadi. Daraxt, suv, tuproq obrazlari davr she’riyatida muqaddas qadriyat maqomini oladi: ota-bobolarimizning suvni isrof qilmaslik, daraxt kesishdan saqlanish haqidagi udumlari she’rlarda ekologik axloqning milliy ildizlari sifatida tiklanadi. Shu tariqa ekologik mavzu davr she’riyatida milliy an’ana bilan umumbashariy muammoning tutashuv nuqtasiga aylanadi: tabiatni asrash – ham vatanparvarlik, ham insoniylik burchi sifatida talqin etiladi.

Beshinchi o‘ziga xoslik – diniy-ma’rifiy qadriyatlarning she’riyatga qaytishidir. Mustaqillik yillarida iymon, e’tiqod, shukronalik, sabr, halollik singari tushunchalar she’riyatda o‘zining asl ma’naviy mazmuni bilan tiklandi. Ko‘plab shoirlar ijodida Yaratganga munojot, payg‘ambarlar va avliyolar siymolariga ehtirom, muqaddas qadamjolar madhi, diniy-axloqiy hikmatlarning poetik talqini keng o‘rin egalladi. Muhimi, bu jarayon aksariyat hollarda yuzaki diniy ritorikaga emas, balki insonning ichki poklanishi, vijdon uyg‘onishi g‘oyasiga xizmat qildi. Mahmud Toir she’riyati bunga yorqin misoldir: shoir ijodida islomiy qadriyatlar xalqona hikmat, milliy urf-odatlar bilan uyg‘un holda inson axloqini go‘zallashtirish vositasi sifatida kuylanadi. Shu tariqa istiqlol davri she’riyatida dunyoviy va diniy-ma’rifiy qadriyatlar o‘zaro murosada, bir-birini to‘ldirgan holda badiiy talqin etildi.

Ommaviy madaniyat tanqidi davr ijtimoiy lirikasining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Shoirlar yengil-yelpi tomoshalar, ma’nosiz qo‘shiqlar, yot g‘oyalarni targ‘ib etuvchi «san’at» namunalari yoshlar ongiga ko‘rsatayotgan buzg‘unchi ta’sirdan ogohlantiradilar. Bu tanqid zamirida chuqur nazariy pozitsiya yotadi: chinakam san’at inson ruhini yuksaltiradi, soxta san’at esa uni yerga uradi; shu bois san’at maydonidagi kurash mohiyatan millat ma’naviyati uchun kurashdir. Ayrim she’rlarda bu muammo shoirning o‘z kasbdoshlariga murojaati shaklida qo‘yiladi: so‘z sotilmasligi, iste’dod bozorga xizmat qilmasligi kerak degan talab davr she’riyatining ichki axloqiy kodeksi sifatida yangraydi. Ana shu ijodkorlik vijdoni mavzusi istiqlol davri she’riyatida o‘ziga xos metapoetik qatlamni – she’riyatning o‘zi haqidagi she’riyatni yuzaga keltirdi.

Oltinchi o‘ziga xoslik poetik shakl va uslub sohasidagi yangilanishlar bilan bog‘liq. Istiqlol davri she’riyatida an’anaviy barmoq vazni va aruz bilan bir qatorda sarbast (erkin vazn) keng rivojlandi; modern va postmodern poetik tajribalar, assotsiativ obrazlilik, ong oqimi unsurlari she’riyatga kirib keldi. Ijtimoiy mazmun endi faqat ochiq publitsistik murojaat shaklida emas, balki murakkab ramziy-metaforik tizimlar, parabolik syujetlar, dramatik monologlar orqali ham ifodalana boshladi. Adabiyotshunoslikda

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qayd etilganidek, davr she’riyatida yangilanish ehtiyoji ham mazmunda, ham shaklda namoyon bo‘lib, badiiy tafakkurning tub o‘zgarishiga olib keldi. Usmon Azim ijodidagi dramatik lirika namunalari, Rauf Parfi maktabidan oziqlangan yosh shoirlarning assotsiativ she’rlari, Iqbol Mirzo va Sirojiddin Sayyid ijodidagi xalqona ohang bilan zamonaviy obrazlilikning uyg‘unligi – bularning barchasi ijtimoiy lirikaning ifoda imkoniyatlari naqadar kengayganini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy lirika jamiyat hayotida to‘rt asosiy vazifani – tanqidiy, ma’rifiy-tarbiyaviy, safarbar etuvchi va ma’naviy-terapevtik vazifalarni bajaradi. Istiqlol davri she’riyatida bu vazifalar yaxlit uyg‘unlikda namoyon bo‘lib, she’riyatning xalq ma’naviy hayotidagi real ta’sirchanligini ta’minlamoqda. She’r va qo‘shiq aloqasi, adabiy nashrlar va ta’lim tizimi orqali ijtimoiy lirika keng ommaga yetib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Q. Yo‘ldosh. M. Yo‘ldosh. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent. 2016. 201-bet.
2. D. Tajibayeva. XX asrning so ‘ngi choragi o ‘zbek she’riyatida olov timsoli ifodasi. Academic research in education sciences. 2024. 366-371-betlar.
3. H. Karimov. Istiqlol davri adabiyoti. Toshkent. 2010. 326-bet
4. Usmon Azim she'riyatidagi ba'zi ramzlar va ularning o'ziga xosligi // IQRO ilmiy jurnali. URL: https://wordlyknowledge.uz/index.php/iqro/article/download/3957/6044/8737
5. Usmon Azim lirikasida teatr san'ati bilan bog'liq she'rlar // Science and Innovation. URL: https://in-academy.uz/index.php/si/article/download/29627/19015/29345
6. Hozirgi o'zbek she'riyatida individual uslub muammosi (Usmon Azim, Iqbol Mirzo, Faxriyor, A. Qutbiddin). Monografiya. Samarqand: SamDU, 2023. URL: https://www.academia.edu/119162878/
7. G. Doshanova. Mahmud Toir lirikasining badiiy xususiyatlari. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES. 20211041-1045-betlar.
8. Usmon Azim (1950) // Ziyouz o'zbek nasri. URL: https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/usmon-azim-1950
9. Usmon Azim she'rlari, hayoti va ijodi. She'rlar to'plami // Ilmlar.uz. URL: https://ilmlar.uz/usmon-azim-sherlari-va-hoyoti-va-ijodi-sherlar-toplami/
10. Usmon Azim. Vatan haqida she'r va boshqa she'rlar // Tafakkur.net. URL: https://tafakkur.net/vatan-haqida-sher/usmon-azim.uz

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.